

Гоголю М.П. (Київ, Україна)

Біблійні образи й мотиви у прозі Данила Кіша

В статті розглянуто прозу сербського письменника другої половини ХХ століття Данила Кіша як інтертекст відносно Біблії, проаналізовано біблійні мотиви, образи й алюзії. Фактично всі використані письменником біблійні теми – гріхопадіння, потоп, псалми-плачі, месіанство, мартирологія, апокаліпсис – пов'язані із темою страждань, що співзвучна проблемі єврейства, тоталітаризму, смерті.

Ключові слова: інтертекст, Біблія, трансформація, месіанство, мартирологія, апокаліпсизм.

В статье рассматривается интеллектуальная проза сербского писателя второй половины ХХ века Данила Киша как интертекст относительно Библии, проанализированы библейские мотивы, образы и аллюзии. Фактически все использованные писателем библейские темы – грехопадение, потоп, псалмы-плачи, мессианизм, мартирология, апокалипсис – связаны с темой страданий, которая созвучна проблеме еврейства, тоталитаризма, смерти.

Ключевые слова: интертекст, Библия, трансформация, мессианизм, мартирология, апокалипсизм.

The present article deals with the prose by Danilo Kiš, the Serbian writer of the 2nd half of the XX century, the biblical motifs, characters and allusions were analysed. Practically all of biblical themes in the works by Kiš – the Fall, Deluge, Psalms- laments, Messianism, martyrology, the Revelation are bounded with the theme of suffering, what is in tune with the problem of Jewish, totalitarianism, death.

Key words: intertext, Bible, transformation, Messianism, martyrology, apocaliptism.

Біблію визнано найпоширенішою книгою в світі, яку найбільше читають, видають і досліджують, завдяки чому біблійні тексти легко впізнаються в інтертексті, творять асоціативні ряди, протообрази, трансформуються під контекст пізнішого літературного твору, що відсилається до Біблії. Біблійні образи й мотиви є часто вживаними в художній літературі, позаяк їх універсальність дозволяє «осмислити як конкретно-національні, так і загальнолюдські процеси» [1, 4]. Використання біблійних алюзій переносить нас у сферу символічного, дає змогу ширше зрозуміти контекст твору. Говорячи про біблійний текст, маємо на увазі 66 різножанрових книг, що входять до Старого і Нового Заповіту, без урахування апокрифів і релігійних легенд.

Творчість Данила Кіша є інтертекстом відносно біблійного тексту зокрема, спробою його прочитання і осмислення (Юлія Крістева), новим текстом, зітканим, у тому числі, з біблійних цитат (Ролан Барт) і «поглинанням» їх на рівні алюзій, «несвідомих і автоматичних цитат без лапок» [3, 102–103].

Найпоказовішим у цьому аспекті є роман «Псалом 44» (1962) як паратекст, відношення тексту до свого заголовка. У Старому Заповіті 44-й

псалом, згідно з українською нумерацією – 43-й, піджанрово є псалмом-плачем і слугував у якості одної із молитов на щодень. Тогочасні євреї вчили цей псалом на пам'ять, тож Кіш закріпив за твором назву-жанр, який для читача мав би нагадувати історичний досвід Голокосту і зберігав би пам'ять про Аушвіц, геноцид євреїв, зло тоталітарної системи. За жанром Псалтир – поетична книга, в якій весь час присутній ліричний герой, насправді – їх декілька, вони завжди ототоженні з авторами лірик, бо передають реальне, щойно пережите. Нарація у романі Кіша – від третьої особи, але часто переходить у внутрішні монологи, потік свідомості, підкріплюючи емоційно-чуттєвий бік роману, наближаючись цим до біблійного псалма.

Біблійний псалом складається із кількох смислових частин. Перша – пригадування історії, Божого сприяння народові у випробуваннях (вірші 1–9), сповідання довіри Богу («*бо не на лук свій сподіваюсь і не меч мій врятує мене, а Ти спасеш нас від ворогів наших і посоромиш тих, що нас ненавидять*») (7–8)) [2, 528]. Друга частина псалма (вірші 10–17) – звяріння Богу у стражданнях свого народу, Який послав їх. Третя (вірші 18–27) – обіцянка вірності Богу і в цих обставинах, готовність страждати за Нього (23). Четверта частина – прохання повстати, захистити («*Що Ти спииш?*») (24), «*ради милості Твоєї повстань*») (27)) [2, 528]. Роман «Псалом 44» належить до ранніх творів Кіша, що характеризуються щасливим кінцем на тлі попереднього драматизму сюжету. Інтертекстуальне смислослідження виявляється тут в основній ідеї твору: єврейський народ – головний герой, якого представляє одна родина, що пережила Освенцім, – незнищений. Твір не тяжіє до богошукання серед страждань, а стверджує універсалізм – віру в моральні цінності і рівноправність всіх людей.

Актуальний часопростір у романі – барачна камера Аушвіцу під час Другої Світової війни, місце масових убивств, де героїня, як і ліричний герой у Біблії, медитує над минулим (досвідом батьків, що також пережили репресії, своїм шкільним досвідом антисемітизму), реальністю (жахами концтабору, медичними дослідями) і майбутнім (яке ототожнюється з її немовлям, народженим у концтаборі).

Ремінісцентними у творі є образи головних героїв. Роман «Псалом 44» містить різдвяний мотив. Головна героїня Марія, що носить ім'я Богородиці, народжує в концтаборі немовля на ім'я Ян. Колискою для нього, як і для Месії, стала солома в бараці. У тексті дитину названо «вифліємським чудом», символом життя посеред смерті, а, отже, запорукою майбутнього для єврейського народу; Premier – né Israël – Первістком в Ізраїлі, тобто, Месією. Євангельська втеча від Вифлеємської різни до Єгипту є протосюжетом нічної втечі з Освенціму. Батька немовляти звати Яків, як Якова із книги Буття, що здобув собі ім'я Ізраїль. Якщо Ян-Месія символізує надію, то інший персонаж роману, «невидимий і всюдисущий», що діє поза кадром і цим утримує в романі постійну

інтригу: Макс є Спасителем, Deus ex Machina, «Чудесним Визволителем».

Найбільший страх Новського в оповіданні «Гробниця для Бориса Давидовича» з однойменної збірки (1976) – в екстремальній ситуації не стати Юдою, не зрадити революцію заради збереження життя. Герой також проходить через низку випробувань, як і Христос перед розп'яттям, та все ж не зрікається ідеї життя. В бінарній опозиції «протагоніст» – «антагоніст» останнім є слідчий Федюкін, що виконує функцію «спокусника», тобто сатани, різними методами прагне вибити із Бориса Давидовича зізнання.

Біблійні мотиви і образи тісно стоять поруч із проблемою єврейства у прозі Кіша. Безталанність євреїв антагоністи мотивують прокляттям убивць Христа: школярка Ілонка Кутай аргументує свою ненависть Біблією: *«Твій батько розп'яв Христа, а ти подавала цвяхи»* [7, 73]; візник у романі «Клепси́дра» намагається ошукати Е. С., бо той «боговбивця»; Марія захищає свій народ, доводячи німкені, що Біблія не звинувачує у всіх бідах євреїв. Кіш використовує циклічне розуміння історії, яка повторюється: з генами передається прокляття безталанного єврея – колись народ вели в полон, ще в минулому поколінні рідні Марії жили в гетто, втікали від погромів, її батька виключили з університету, а генерацію самої героїні спікав Аушвіц.

Біблійні псалми згадуються у романі «Клепси́дра» та оповіданні «Юрій Голец» під час поховальної процесії. Е. С. – творець нового, універсаліст за віросповіданням, заповідає поховати його за власним, синкретичним обрядом. В тексті він перелічує псалми, які мають бути прочитаними над його прахом – 44, 49, 54, 114, 137 (за українською нумерацією, на один менше). Якщо розглядати їх як гіперпосилання, можна відчитати ціле послання, яке Е. С. приготував найближчим родичам. Воно перегукується зі змістом листа, написаного сестрі Ользі, де батько скаржиться на жорстокість і байдужість, з якою поставилися його сестри до родини Е. С., коли він переховувався. Перелічені псалми розповідають про справедливість Бога, перемогу ліричного героя, що на Бога надіється, і покарання його ворогів. Людина, яка має читати псалми – теж символічна: *«Це не має бути равин чи піп, а волоцюга, якого знайдуть, коли кінь приїде до мосту над Дунаєм. Не важливо, буде він п'яний чи тверезий, лиш би вмів читати»* (переклад мій. – М. Г.) [4, 639] – особа, зовнішньо схожа до самого Е. С., в кінці життя, нікому не потрібна.

Теоморфним є образ Едуарда Сама (Е. С.) із «Родинної трилогії», куди увійшли збірка оповідань «Ранні печалі» (1969), романи «Сад, попіл» (1965), «Клепси́дра» (1972). Юродство батька, відсторонення від земних справ, робить його дуже подібним до персонажа Бруно Шульца із «Цинамонових крамниць» (1934). Біблійні мотиви тісно пов'язані із месіанством Е. С. Персонаж у «Саду, попелі» асоціюється із Богом-Сином, який віддає себе в жертву: *«розглядав себе як жертвоне ягня; зачеплений гордістю гіпохондрика і невдахи він хотів, щоб усі знали, що він – Жертва, той, хто жертвує, про кого написано, що*

жертвує, хотів, щоб усі це цінували і, щоб, навіть, приходили до нього як до Жертвовного) (переклад мій. – М. Г.) [4, 171].

Біблійний мотив сакральної книги наявний у тексті при описі безперервного процесу писання, таїнства творення «Розкладу руху», – всіх можливих маршрутів подорожі, для продумування яких персонаж використовує джерела з усіх існуючих галузей знань. Писання книги для персонажа – форма бунту і змагання з Богом, прагнення витворити досконаліше від Божого Слова: тут «*Одна апокрифна, сакральна Біблія, в якій поновлювалося чудо постання, але в якій виправлено всі божі неправди і неміч людська*» (переклад мій. – М. Г.) [4, 150–151]. Умовою для написання книги є самотність в місті, аскетизм.

Мартирологія батька змінюється на позицію богоборця-титана, сповненого гніву: «*Батькові монологи були (...) геніальні, як пророцькі книги, апокаліптичні параболи, повні песимізму, одна безмежна пісня над піснями, уста і красномовна, натхненна, непоновлювана ієреміада, плід довгорічного досвіду, безсонь і концентрації, тяжкий, прорілий плід прояснення, ілюмінованої свідомості у клімаксі її можливості*» (переклад мій. – М. Г.) [4, 221]. Уподібнення до Христа знаходимо і в моменті арешту батька, коли той спав, «*широко розмахнувши руками, ніби розіп'ятий*» в лісі [4, 226] (алюзія на Гетсиманський сад). Персонаж передчуває власну смерть, свідомо іде до неї, як Христос: «*нема нікого, хто би провів Едуарда Сама до гробу, до Голгофи. Тільки одне бідне цуценья скавуть за ним. Одне бідне, розумне цуценьятко*» (переклад мій. – М. Г.) [4, 296].

У колоні наляканих і приречених людей, яких зганяють в гетто, він – «*пастир серед жертвовних овець, равин із паствою, професор між учнів*» [4, 80]. В темі душевних страждань батька, циклічності його психічних метаморфоз знаходимо міфологему бога, що помирає і воскресає.

У тексті «Саду, попелу» зустрічається поширений у Біблії мотив подорожі, що символізує місію героя із численними доланнями бар'єрів, виконаннями завдань і досягненням глобальної цілі, і, водночас, відрив від приземленого життя, потяг до небесного (герой мандрує по зоряному небу). Е. С. керується інтуїцією: «*Патетично свідомий того, що виконує свою долю, написану у генеалогії його крові, у пророцьких книгах, хотів мандрувати, хоча не знав справжньої смислу цієї мандрівки. Але це не хвилювало його. Він лише знав, що треба виконати одну главу великого пророцтва, але йому було написано, щоб блукав і біг «не оглядаючись», і через це він сідав у перші сани, рухався до першого поселення, обходив найтяжчим шляхом*» (переклад мій. – М. Г.) [4, 168]. Випробування визначають моральний вибір Е. С.: якщо протягом усього роману «Сад, попел» він проповідує пантеїзм, то в гетто з'являються думки про покаяння і повернення до теїзму.

Е. С. впізнає себе, ніби в дзеркалі, на літографії, в ролі Адама у момент гріхопадіння у райському саду, себе у різному віці, поступово спускаючись

сходами. Смерть Е. С. символізує і смерть людства, бо персонаж є символом людської історії, дзеркалом її поступу і кінця, *fin de siècle*. Сад, праобраз Едему, як символ, покладений у назву роману «Сад попіл», контрастує із попелом – рештками знищеного саду. Зникнення батька із сюжету, його імпліцитна смерть є нищенням раю дитинства для його сина Андреаса.

Міфологема вавилонської вежі має місце у «Псалмі 44». Коли полонених везли потягом у концтабір, було чути всі мови світу, як у Вавилоні. Ця біблійна алюзія підкреслює, від тоталітарного режиму постраждало все людство, що «єврейське питання» – насправді питання всесвітнього масштабу.

Хрещення у текстах Кіша, як ритуал, що сповіщає про прийняття певного віросповідання і світогляду, завжди насильне: тортури і хрещення батька-юдея Б. Д. Новського у Дніпрі, насильне хрещення середньовічними християнами євреїв. Вода в епізодах хрещення несе семантику не метафори очищення, а стихії, що може згубити («*подумав, що мене втоплять як собаку в освяченій воді купелі*» [5, 220] – про примусове хрещення Баруха Ноймана). Саме тому ця біблійна ремінісценція використовується Кішем у творах, де стоїть питання тоталітаризму, відбирання у людини права вибору і приниження людської гідності.

З водою пов'язана й інша біблійна міфологема – потоп, що також відбувається без попередження, є насильницькою дією. «Сухопутним потопом» Кіш називає антисемітизм, що захопив усю Центральну Європу, і перетворився на Апокаліпсис. Е. С. імітує Ноя: віз – його ковчег, у руках – карта зоряного неба, очі скеровані вгору і пливе він по зоряному небі. Ной – це той, хто порятував окремих людей (тих, що його послухали) від Апокаліпсису, але не зупинив біду, бо не є Богом. Е. С. також не зупинив Апокаліпсису, хоч передрік його, але нікого не зміг привернути до свого ковчегу.

Фактично всі біблійні образи й мотиви, використані Кішем у прозі, зав'язані навколо теми Апокаліпсису, адже світовідчуття творів про нацизм чи сталінізм – відповідне. Е. С. у своїх пророцтвах наслідує стиль видінь Івана Богослова, де часто з'являються фантазмагоричні істоти, але використовує при цьому більш реалістичні образи, – так, потвори Апокаліпсису – «*чотири прекрасні провінційні жандарми на білих конях з карабінами і гострими багнетами. Може не буде їх чотири, тільки два. Може, не на білих конях, а на блискучих велосипедах (...), але придуть точно. Вже чую (...)*» (переклад мій. – М. Г.) [4, 637]; вживає біблійні цитати, наприклад, із Об'явлення 3:17: «*Міцний голос, що досягав небес (...), як ерихонська труба (...) пророкує суд за криваву неправду людську: «Не знаєш, що бідний, і слітий і голий»...*» (переклад мій. – М. Г.) [4, 174]. Хронологія «Родинної трилогії» – схилوک міжвоєнного двадцятиліття, останні передвоєнні і воєнні роки, коли популярною була філософія Ніцше і його вислів «Бог помер». В очікуванні смерті, Е. С. разом із власною загибеллю проголошує і кінець світу, – неминучий наслідок безбожжя.

Літературна інтертекстуальність виявлена також через пародіювання біблійного тексту у романі «про писання роману» «Мансарда» (1962). Поет Цап-Мудрун, поєднуючи високе (сакральне) і сучасне приземлене, імітує біблійний стиль: «*Євангеліє від Цапа-Мудруна, з галактичної на мансардівську перекладено і заримовано*» [6, 47], переспівує пророка Іллю: «*І звиють ластівки своє гніздо у вусі мастодонта, колібрі срібним дзьобом розчісуватиме гриву леопарда, а дятел чиститиме зуби крокодила з Ніагари і Святого Ніла*» [6, 47]. Добре відомий і авторитетний біблійний текст, таким чином, легко піддається парафразуванню.

Питання, яке варто поставити після аналізу тексту – чому Кіш використовував той, а не інший набір біблійних сюжетів, образів, мотивів? Чому, скажімо, в творах так мало юдейських кодів порівняно з християнськими, новозаповітними? Кіш намагався писати не в рамках літератури певної культури чи народу, а з амбіціями бути європейським письменником, у першу чергу, центральноєвропейським. Позаяк, європейська культура великою мірою християнська, то саме християнські образи, символи, мотиви добре знайомі і зрозумілі читачу. Фактично всі використані ним біблійні теми – гріхопадіння, потоп, псалми-плачі, месіанство, мартирологія, Апокаліпсис – пов'язані із темою страждань, що співзвучна проблемі єврейства, тоталітаризму, смерті. Кішеві романи не тяжіють до богошукання серед страждань, а стверджують універсалізм – віру в моральні цінності й рівноправність усіх людей. На рецептивному рівні біблійні образи й мотиви викликають у читача чіткі аналогії і створюють поле для роздумів, завдяки чому прозу Кіша можна вважати інтелектуальною.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антофійчук В.І. Своєрідність трансформації євангельського сюжетно-образного матеріалу в українській літературі ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. «Українська література» 10.01.01 / В.І. Антофійчук. – К., 2002. – 36 с.;
2. Біблія або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту [у перекладі проф. Івана Огієнка]. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2004. – 1178 с.;
3. Ильин И.П. Постмодернизм: словарь терминов / И. П. Ильин. – Москва: ИНИОН РАН (отдел литературоведения) — Intrada, 2001. – 384 с.;
4. Кіш Д. ПОРОДИЧНИ ЦИРКУС: Рани яди. – Башта, пелео. – Пешчаник / Данило Кіш. – Београд: Просвета, 2001. – 660 стр. – (Библиотека великих романа. Новая серија. Пето коло, књ. бр. 3);
5. Кіш Д. Книга любові і смерті: Трикнижжя оповідань / Данило Кіш; [пер. з серб. А. Татаренко]. – Львів: ЛА «Піраміда», 2008. – 300 с. – (Серія «Майстри Українського Перекладу»);
6. Кіш Д. Мансарда. Сатирична новела. / Данило Кіш, [пер. з серб. Олена Дзюба] // Слов'янське віче – ХХІ століття. – 1997/4. – С. 42–94;
7. Kiš D. Psalam 44 / Danilo Kiš. – Beograd: BIGZ, 1995. – 131 str. – (Sabrana dela Danila Kiša).